

ԼԵՎՈՆ ԽԱԶԵՐՅԱՆ

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՄԱՆ
ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԵՐԵՆԸ

Հայագիտության մեջ մեսրոպյան հայերեն է կոչվում հայոց գրական լեզվի այն փուլը, որն ընդգրկում է Մեսրոպի հանձարով ստեղծված գրերի շնորհիվ մի հարուստ և հոյակապ մատենագրություն՝ նրա սկզբնավորման հենց առաջին իսկ տասնամյակներին: Այդ մատենագրությունը իր բնույթով ու լեզվական տարրերիչ հատկանիշներով որոշակիորեն սահմանազատվում է V դարի երկրորդ կեսից հետո արտադրված գրական երկերից: Գրաբարի այս շրջանը բանասիրական և լեզվաբանական գրականության մեջ որակվում է նաև իրրև «դասական հայերեն» կամ «ոսկեդարյան հայերեն», ըստ որում, հասկանալի է, վերջինիս անվանումը միայն լեզվաբանական տոտումով:

Մեսրոպյան հայերենի հայտնագործումը Վիեննայի հայագետների կարելորագույն ծառայությունն էր հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրման բնագավառում: Հայտնի բանասերներ Հ. Գաթրճյանն ու Մ. Գարագաշյանը առաջին անգամ հետամուտ եղան և հայտնաբերեցին հինգերորդ դարի առաջին կեսի մատենագրական երկերի լեզվական առանձնահատկություններն ու էական կողմերը: Այդ հայագետները հարատև, մանրազնին ընթերցումներով ու խորաթափանց վերլուծումներով հանգեցին այն ճիշտ եզրակացության, որ տարրեր դարերում հեղինակված կամ թարգմանված գրաբարյան երկերը իրենց լեզվական հատկանիշներով ու բնույթով երբեք էլ նույնական չեն, ուստի և չեն կարող դիտվել միևնույն հարթ մակարդակի վրա: Ընդհակառակն, գրաբարյան երկերի մի մասը, իր լեզվական ընդհանրություններով և օրինաչափություններով, միանգամայն տարբերվում է մատենագրական մի շարք երկերից, իսկ վերջիններս էլ, իրենց հերթին, զանազանվում են գրաբարյան այլ երկերից: Մինչ այդ, երբ XVIII դարի վերջերին և XIX դարի սկզբներին մեծ թափով ու խնամքով իրար ետևից լույս էին բնծայվում Վենետիկում և Վիեննայում մեր մատենագրության կարևորագույն հուշարձանները, բոլորն էլ, առանց տարբերակման, որակվում էին իրրև «վսեմ, հիասքանչ, գողտրիկ» գրաբարով թարգմանված կամ հեղինակված երկեր: Այդ իսկ պատճառով Վիեննայի հայագետների այս նոր մոտեցումը շափազանց արժեքավոր ներդրում էր հայագիտության մեջ ընդհանրապես և առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեցող հայոց լեզվի պատմության հարցերը գիտականորեն մշակելու և հետազոտելու տեսակետից: Այդ գյուտի շնորհիվ, մի կողմից՝ հնարավոր դարձավ մատենագրական շատ երկերի ժամանակագրությունը որոշել, մյուս կողմից՝ լայն հեռանկարներ բացվեցին նոր լույսի տակ գիտականորեն քննելու և ուսումնասիրելու տարբեր գաղափարների հայոց գրական լեզուներ:

Այժմ անցնենք մեսրոպյան հայերենի բնութագրմանը:

Եթե մեծ է Մաշտոցը իբրև հայ գրերի գյուտարար, ապա իբրև հայ մատենագրության հիմնադիր ու կազմակերպիչ, Սահակ Պարթևի հետ միասին, նույնչափ և ավելի վիթխարի մեծություն է, նույնչափ և ավելի խորաթափանց իմաստուն: Երբ աչքի առաջ ունենանք գրական այն հուշարձանները, որոնք արդյունքն են նրա ու նրա տաղանդավոր զինակցի ու շնորհալի աշակերտների գրչի, ապա նկատում ենք հայ մատենագրության ստեղծման ու զեկավարման ծրագրի ամբողջ նպատակասլացությունը, վեհությունն ու հանձարեղությունը: Միայն զարմանալի խորամտություն և հեռատեսություն կարելի է վերագրել Մաշտոցին ու Սահակին, որոնք հայ մատենագրության սկզբնավորման ու բուռն վերելքին, փթթմանն ու ծաղկմանը աննախընթաց թափ հաղորդելու համար շխարիսափեցին սոսկ թոթովանքներ առթող գործեր հեղինակելով. այլ ձեռնամուխ եղան, նախ և առաջ, թարգմանչական ծավալուն և բեղմնավոր գործունեության: Դրանով նրանք նպատակ էին հետապնդում ոչ միայն ազգային ինքնուրույնության պահպանման և հարատևման համար հոգևոր սնունդ ու գաղափարախոսական զենք հայթայթել հայ ժողովրդին՝ պարսիկների կամ բյուզանդացիների հետ ձուլվելու լուրջ վտանգի դեմ, այլև ամենալայն հնարավորություններ էին ստեղծում թարգմանական գրականության միջոցով դրսևևորելու այն ժամանակվա խոսակցական հայերենի ամբողջ գեղեցկությունը, ճկունությունն ու ճոխությունը, բառապաշարի և բերականական ձևերի, ոճի ու դարձվածների, կաշուն բառակապակցությունների, պատկերավոր արտահայտությունների ամբողջ հարստությունը: Ավելին. նրանց ոգևորում էր այն գիտակցությունը, որ հենց դրա շնորհիվ պատմական ամենակարճ ժամանակամիջոցում կկարողանային արդեն կազմավորված և ձևավորված մի ճոխ մատենագրություն ավանդել հետագա սերունդներին: Նրանց համար մայրենի լեզվի գրականացումն ու ուսուցումը հրատապ նշանակություն ունեւ այն տեսակետից, որ հայ մանուկները ոչ միայն ավելի հեշտ և հիմնավոր ձևով, անհամեմատ առավել խորը և ընդգրկման լայն ծիրով կկարողանային բնկալիչ և յուրացնել մարդկային քաղաքակրթության ու գիտության նվաճումները տվյալ փուլում և համընթաց քայլել հասարակական մտքի զարգացման ընդհանուր առաջընթացի հետ, այլև շնորհիվ դրանց կունենային պատմության արհավրալից ու մղձավանջային բավիղներում շմոլորվելու և լուսավոր հանգրվանների հասնելու հոգու մշտավառ ջահ...:

Այդ ծրագիրն իր մեջ ամփոփում էր ինչպես կրոնական, այնպես էլ աշխարհիկ բնույթի շուրջ 41 անուն գիրք: Կրոնականի մեջ մտնում են՝ ա) գրականական (Աստվածաշունչ և այլք), բ) մեկնողական, գ) հայրաբանական, դ) կանոնական, ե) նվիրագործական ու ծիսական, զ) վկայաբանական, է) դեղարվեստական և բնագիտական բնույթի աշխատություններ, որոնց հրատապությունն ու նշանակությունը պայմանավորված էին և արդարացված պատմական տվյալ ժամանակաշրջանի պահանջներով ու խնդիրներով: Ըստ էության աշխարհիկ բնույթի երկեր են՝ Եղնիկի մարտնչող փիլիսոփայական երկասիրությունը, պատմագրական հուշարձանները Ազաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի և Կորյունի:

Բնականաբար հարց է ծագում. ի՞նչպիսի վիճակ էր ներկայացնում խոսակցական հայերենը ամբողջ Հայաստանում Մաշտոցի ժամանակ. արդյո՞ք բացարձակ կերպով խոսակցական նույն լեզուն էր գործածվում երկրի բոլոր գավառներում ու ծայրամասերում, այլ կերպ ասած՝ լեզվական միասնություն

ու ընդհանրությունը մի՞թե բացարձակ էր, թե՛ կային նաև բարբառներ, որոնք հակադրվում էին մեսրոպյան հայերենին: Բնական է ենթադրել, որ աշխարհագրական այնպիսի դիրք ունեցող երկրում, որպիսին լեռնային Հայաստանն է, ինչպես և հաղորդակցության այն ժամանակվա սուղ պայմաններում՝ չէր էլ կարող ստեղծվել լեզվական բացարձակ միասնություն: Բայց ելնելով այս հարցի մասին եղած հետազոտություններից, պետք է ընդունել, որ խոսակցական հայերենը պահպանում էր իր միասնությունը ընդհանրապես՝ Հայաստանի բոլոր գավառներում և ծայրամասերում՝ ենթաբարբառային բնույթի իր տարբերակներով հանդերձ: Այստեղից էլ առաջանում է մի ուրիշ հարց. եթե մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում կար ընդհանուր խոսակցական հայերեն՝ իր ենթաբարբառային տարբերակներով, ապա Մաշտոցը և Սահակը հայ մատենագրության համար ո՞ր տարբերակը ընտրեցին իբրև հիմք:

Հավանական պետք է համարել այն ենթադրությունը, որ Մաշտոցը և իր աշակերտները դրականացման համար բնականաբար որդեգրեցին Արարատյան գավառի խոսակցական հայերենը, որը միաժամանակ արքունիքում գործածվող լեզուն էր, որով պալատը հաղորդակցում էր Հայաստանի բոլոր գավառների և ծայրամասերի բնակչության հետ՝ երկրի կառավարման հարցերում: Վաղարշապատը լինելով քաղաքական ու վարչատնտեսական հնագույն կենտրոն և մայրաքաղաք, խոսակցական լեզվի ընդհանրության և զարգացածության տեսակետից համեմատաբար շատ բարձր մակարդակի հասած պիտի լիներ, քան մյուս գավառները: Դրան պետք է ավելացնել նաև այն, որ գուսանների մշակած և երգած անգիր բանահյուսությունը, քրիստոնեական աշխարհայացքի ամրապնդման նպատակով քարոզչական բուռն գործունեության ծավալումը խթանող կարևորագույն գործոններն էին լեզուն նորանոր հասկացություններով ու գաղափարներով հարստացնելու, մասամբ հղկելու և կոկեղու տեսակետից, նախադրյալներ ստեղծելով նրա գրականացման համար: Պետք է արձանագրել նաև, որ հատկապես քարոզչական գործունեության ծավալմամբ և հեթանոսության ու տարբեր ազանդների և փիլիսոփայական հոսանքների դեմ մղվող պայքարում ծաղկում էր հոնտորությունն ու պերճախոսությունը, զարգանում բանավոր խոսքի արվեստը:

Մեսրոպյան հայերենի հիմքում ընկած Արարատյան խոսակցական լեզվի մասին ուշագրավ է բազմավաստակ Մ. Արեղյանի մի դիտողությունը, որն իր տրամաբանական համոզվելությամբ և փաստական կողմով նոր լույս է սրբառում առաջադրված հարցի վրա: Նա զուգահեռ է անցկացնում, մի կողմից՝ ժամանակակից Արարատյան բարբառի, մյուս կողմից՝ մեսրոպյան հայերենի միևնույն բառերի միջև, որոնք հնչյունական իրենց կազմությամբ առավել հարազատ են մեկը մյուսին, քան հայերենի մյուս բարբառները²: Բայց մեծանուն գիտնականը ճիշտ չէ, իբր մեր մատենագրության սկզբնավորման շրջանի լեզուն՝ մեսրոպյան հայերենը անվանում է եկեղեցական լեզու³:

1 Տե՛ս Ա. Այտրնեան, Քննական քերականութիւն աշխարհարար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866, «Նախաշաւիղ», էջ 42—45, 47 և այլն, Հովնանեան, Հետազոտութիւնք նախնեաց սամկօրէնի վրայ, մասն առաջին, Վիեննա, 1897, էջ 10, Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1944, էջ 86, Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մասն II, էջ 134:

2 Տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, էջ 86:

3 Տե՛ս Մ. Արեղյան, «Հայ գրի և մատենագրության սկիզբը» հոդվածաշարը, Սովետական գրականություն, 1941, № 2, էջ 86, նաև Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, էջ 85:

Գրեթե գլուտով սկիզբ է դրվում նաև հայ մատենագրության: Սակայն անհրաժեշտ է նկատել, որ ասորերենից կամ հունարենից թարգմանություններ կատարելիս հայ առաջին մատենագիրները գործ ունեին արդեն ձևակերպված մտքերի ու նախադասությունների հետ. իսկ դա նշանակում է, որ առաջին անգամ գրականացվող լեզուն իր ընդերքից պետք է համապատասխան բառերով ու նախադասություններով օժտեր իր խոսքը: Այդ հանգամանքը, անտարակույս, գերազույն շափով կնպաստեր գրականացվող լեզվի առավել մեծ ընդգրկմամբ դրսևորվելուն, հնարավորություն կընձեռեր շնորհալի թարգմանիչներին առավել մշակված, հղկված, ոճավորված ու պատկերավոր ձևով, մտքի նրբերանգներ արտահայտող դարձվածքներով ու կայուն բառակապակցություններով համեմելու իրենց թարգմանությունները: Այլ կերպ ասած՝ մեր առաջին մատենագիրները սկզբնապես ձերբադատված լինելով միտք հղանալու և այդ միտքը միաժամանակ լեզվական թաղանթով պարուրելու համակողմանի ու ծանրակշիռ աշխատանքից, իրենց ամբողջ ուշադրությունը սևեռում էին գերազանցապես լեզվական կողմի վրա՝ պատրաստի մտքեր հիշա ու գեղեցիկ ձևակերպելու ուղղությամբ:

«Թարգմանություն» բառը, սակայն, այստեղ շափազանց պայմանական նշանակություն ու կիրառություն ունի. մեր առաջին մատենագիրները սոսկ թարգմանիչներ չէին՝ այդ բառի ժամանակակից ըմբռնմամբ, այլ առաջին հերթին հմուտ ու խորագետ հայկաբաններ էին, որոնք թարգմանվող լեզվի համարժեք նախադասությունները մեսրոպյան հայերենով կառուցելիս չէին բավարարվում սոսկ մտքի ճշգրտությամբ, ոչ էլ նյութական թարգմանությամբ զոհաբերում էին մեսրոպյան հայերենի քերականական կառուցվածքը թարգմանվող լեզվին, այլ, իմաստի ճշգրտության հետ միասին, տալիս էին նաև հայերենի ճաշակը, գեղարվեստական հնարանքների պերճությունը, առույգությունն ու հմայքը: Ուշագրավ է դիտել, որ մեր Աստվածաշնչի առանձին հատվածներ, ինչպես Սաղմոսաց գիրքն ու գրական փայլուն հուշարձան Երգ Երգոցը, իրենց կշռույթավոր բնույթով ու նվազայնությամբ, քերթողական քնարերգությամբ ոչնչով չեն զիջի արձակ բանաստեղծությամբ գրված երկերին: Այդ առումով էլ համաձայն ենք այն բնութագրմանն ու գնահատականին, որ Ա. Չոպանյանը տվել է Աստվածաշնչի մասին. «Արդէն, հայացած Աստուածաշունչի լեզուին ու ոճին մէջ քերթողական կշռութեան այնպիսի խոր զգացողութիւն մը կայ,—գրում է նա,—Սաղմոսներու թարգմանութիւնը մանաւանդ, ինչպէս և Երգ երգոցին, Յորայ գրքին և Աստուածաշունչի քնարերգական կամ դիւցազներգական մասերուն, այնքան ճարտարօրէն կշռաւոր արձակով մը յօրինուած է, կարելի է ըսել՝ այնքան քաղցրալուր կամ հզօր երաժշտականութեամբ մը լի ազատ ոտանաւորով, որ Աստուածաշունչի թարգմանութեանէն առաջ Հայաստանի մէջ զարգացած գեղեցիկ ու ճոխ բանաւոր բանաստեղծութեան մը գոյութիւնը ատոր մէջ նոր և ուժեղ փաստ մը ևս կը գտնէ»⁴: Իսկ այսպիսի կատարելության ու արվեստի բարձրության հասած խոսքը չի կարող ժողովրդի սոսկ խոսակցական լեզվի արտահայտություն լինել, այլ նա գրական մշակվածության լավագույն ու բեղմնավոր արգասիք է և դասականության նմուշ: Այդ իմաստով էլ մեր առաջին մատենագիրների ստեղծագործական բովով անցած այսպես կոչված «թարգմանությունները» գրական առանձին

⁴ «Յուշարձան», Երուսաղէմ, 1936, էջ 311:

հուշարձաններ են, որոնք գիտական հետազոտութիւնների և ուսումնասիրութիւնների անսպառ գանձեր են բովանդակում ինչպէս անցյալի, այնպես էլ ներկայի համար:

Խոսելով ընդհանրապես մեսրոպյան հայերենի մասին, հայոց լեզվի պատմութեան համար տեսական կարևոր նշանակութիւն ունեցող մի հարց դեռևս մնում է շուծված և հանգամանորեն շուտաբանված. մեսրոպյան հայերենը գրական մշակված լեզու է եղել, թե սոսկ գրի առնված խոսակցական լեզու: Այս հարցի ճիշտ պարզաբանումից էլ սերտորեն կախված է նաև մի այլ հարցի լուսարանումը. ինչո՞ւ մեսրոպյան հայերենով գրված երկերը հասնում են մինչև 460 թվականը, իսկ դրանից հետո հեղինակված կամ թարգմանված երկերը որակապես տարբերվում և սահմանազատվում են մեսրոպյան հայերենից. ո՞րն է դրա հիմնական և գլխավոր պատճառը:

Բնական է ենթադրել, որ որևէ ժողովրդի մատենագրութեան սկզբնավորման ժամանակ արտացոլվող խոսակցական լեզուն պարզապես գրի առնված լինի: Այդպես է շատ ժողովուրդների մատենագրութեան սկզբնավորման շրջանի լեզվի պարագան: Սակայն այդ հարցում էապես տարբերվում է մեսրոպյան հայերենը. բանն այն է, որ մեր առաջին մատենագիրները միաժամանակ լինելով հիանալի հայկաբաններ, մեսրոպյան հայերենը կիրառել սկսեցին գերազանցապես թարգմանական երկերի նկատմամբ, որով հնարավորութիւն ստացան ոչ թե առտնին, սովորական, հում և անմշակ խոսակցական լեզվով ձևակերպելու իրենց մտքերը առօրեական նշանակութիւն ունեցող առարկաների ու հարցերի մասին, այլ օրոշակի գրական մշակման ենթարկեցին նախապես վերացարկված դատողութիւններ ու խնդիրներ բովանդակող համապատասխան նախադասութիւններն ու ձևակերպումները: Նրանց թարգմանած երկերը մեծ մասամբ աստվածաբանական-դավանաբանական կամ վարքագրական բնույթի աշխատութիւններ լինելով, վերացական դատողութիւններ ու հասկացութիւններ էին արտահայտում: Բնական է, որ այդպիսի դադափարներ ու վերացական մտքեր ձևակերպելու համար, առանց գրական մշակման, գեղեցիկ և պատշաճ արտահայտութիւնների որոնումներ պահանջող մտավոր վիթխարի աշխատանքի գործազրման, նույնիսկ հնարավոր չէ պատկերացնել: Այս առթիվ շմոռանանք հիշելու հայերենի պատմական քերականագիտութեան կարկառուն ներկայացուցիչ Ա. Այտրնյանի հետևյալ արժեքավոր դիտողութիւնը. «Նաև ոսկեդարուն մէջ՝ ռամիկն իւր բաժինը միայն գիտէր. այսինքն՝ իւր գաւառինն ու իւր ժամանակուանը»⁵: Հայ մատենագրութեան սկզբնավորման շրջանի այս յուրահատկութիւնը շափազանց կարևոր նշանակութիւն ունի հարցի էութիւնը ճիշտ բնութենելու տեսակետից:

Քննարկվող թեման իր բնույթով շափազանց ընդարձակ է, և այն կարելի է ուսումնասիրել բազմաթիվ տեսանկյուններից և բնագրկման տարբեր տարողութիւններով: Սակայն մեր այս հոդվածում սահմանափակվելու ենք միայն մեկ հիմնական հարցի լուսարանումը:

Այսպես, ուրեմն, հայ մատենագրութիւնը սկզբնավորվեց և փարթամորեն ուղձացավ թարգմանական գրականութեան պարարտ և արգասաբեր անդաստանում, իր առաջին իսկ պոթիկումով հիացմունք և զարմանք պատճառելով

⁵ Ա. Այտրնյան, Քննական քերականութիւն..., Նախաշաղկի, էջ 37 (բնագծումը մերն է—Լ. Խ.):

դեռ այսօր իսկ գիտնականներից շատ շատերին: Սրանումն է գաղտնիքը նաև այն մեծ «առեղծվածի» հանգուցալուծման, թե ինչպե՞ս է, որ պատմական մի կարճ ժամանակամիջոցում, ընդամենը 50—60 տարվա ընթացքում, արտակարգ փայլատակումով ծաղկեց մեր առաջին գրական լեզուն: Այստեղից բնականաբար ոմանք տարվում են մտածելու, թե արդյոք դրա պատճառն այն չէ՞, որ նախամեսրոպյան հայերեն գիր և գրականություն ունեցած լինենք, թեկուզ և հեթանոսության ժամանակաշրջանում, որը ոչնչացված լինի Հայաստանում քրիստոնեության տարածման ժամանակ⁶: Հայ բանասիրական և լեզվաբանական գրականության մեջ այս հարցը ժամանակին արծարծվել է և իրավամբ մերժվել:

Քննելով նախամեսրոպյան հայերեն գրի ու գրականության առկայության մասին ենթադրությունը մեր այս հոդվածում առաջադրված և պաշտպանված մեսրոպյան հայերենի գրական մշակվածության թեզի տեսանկյունից, պետք է ասել, որ այն նույնիսկ մազաշափ անգամ չի օգնի լուսաբանելու կամ բացատրելու խնդիրը:

Նախ՝ մինչմեսրոպյան գրականության մասին. եթե անգամ ընդունենք մի բոլոր, որ գրերի գյուտից հարյուր տարի առաջ գոյություն ունեցած լինի հայ հեթանոսական գրականություն, իբրև հայերենի գրական մշակվածության նախափորձ, ապա այն ոչ մի կերպ չի կարող նպաստած լինել մեսրոպյան հայերենի գրական արվեստին. այդ միայն այն պատճառով, որ այսպես կոչված հեթանոսական գրականությունը, իբրև ժառանգություն, չի փոխանցվել մեսրոպյան հայերենին: Այդ առթիվ պրոֆ. է. Բ. Աղաջանը ամենայն իրավամբ գրում է. «Գրական լեզուն, գրականության մեջ մշակված լեզուն կարող է պահպանվել և հաջորդ սերունդներին ավանդվել հենց միայն գրականության միջոցով. ուր որ դադարում է գրականությունը, այնտեղ էլ դադարում է գոյություն ունենալուց, մահանում է նաև գրական լեզուն: Այլ կերպ լինել չի էլ կարող, որովհետև գրական լեզվի գոյությունը պայմանավորված է գրական ժառանգորդությամբ»⁷:

Ինչ վերաբերում է նախամեսրոպյան հայատառ գրերի վարկածին, ապա տրամաբանությունը մեզ ասում է հետևյալը. եթե քրիստոնեությունը հեթանոսության դեմ իր մղած ահեղ գոտեմարտում ժողովրդի սիրտը սիրաշահելու համար ազգային կերպարանք էր ընդունում այս կամ այն երկրում՝ հարմարվելով այդ ժողովրդի սովորույթներին ու ավանդույթներին, հազիվ թե հնարավոր է մտածել, թե քրիստոնեությունը կհրաժարվեր գաղափարախոսական այնպիսի հզոր և ներգործուն դեմքի յուրացումից, որպիսին է գիրը. նա կա՛մ պետք է յուրացներ և սեփականացներ այդ գիրը, եթե իրոք այնպիսին կար, կա՛մ դրա փոխարեն իր հետ պետք է ներմուծեր մի ուրիշը: Չէ՞ որ գիրը միջոց է և միա՛յն միջոց՝ տվյալ լեզվի հնչյունական համակարգը արտացոլելու, ուստի և շունի դասակարգային բնույթ ու բովանդակություն: Դեռ անտիկ փիլիսոփաներն ասում էին, որ գրով կարելի է արձանագրել և՛ սուտը, և՛ ճշմարիտը: Մինչդեռ

⁶ Այդ կարծիքին մասամբ համեմաշխտվել ենք նաև մենք՝ պրոֆ. Հ. Կուսիկյանի «Очерки исторического синтаксиса литературного армянского языка» (Москва, 1959 г.) աշխատության մասին մեր գրախոսության մեջ (տես «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1960, № 1, էջ 251): Հետագա մեր հետազոտությունները հանգեցրել են մեզ առաջադրվող և պաշտպանվող տեսակետին:

⁷ «Սովետական Հայաստան», 20 ապրիլի, 1962, ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.:

քրիստոնեությունը ամենից ավելի էր շահագրգռված իր տրամադրության տակ գրեր ունենալու խնդրով, քան որևէ մեկ ուրիշը, որպեսզի կարողանար իր գաղափարախոսությունը տարածել և ամրապնդել Հայաստանում: Սակայն նա ո՛չ յուրացրեց այսպես կոչված հեթանոսական գիրը, ո՛չ էլ ներմուծեց մի ուրիշը: Ընդհակառակն, հարչուր տարվա երկունք ապրեց, մինչև մեսրոպյան հրաշափառ տառերը ծնվեցին:

Մյուս կողմից, չպետք է մոռանալ, որ հայոց լեզուն, լինելով հնդեվրոպական հնագույն լեզուներից մեկը, մեսրոպյան հայերենով գրառման ժամանակ արդեն ունեցել է զարգացման պատկառելի հասակ, ավելի քան երկու հազարամյա պատմություն. այդ ժամանակաընթացքում հայ ժողովուրդը անցել է քաղաքակրթության լայն ուղի, ստեղծել իր նյութական մշակույթի կոթողները, թատրոնը, երաժշտությունը, շփվել ու լայն կապերի մեջ է եղել ժամանակի ամենաառաջավոր և քաղաքակիրթ բազմաթիվ ժողովուրդների հետ. այս բոլորը, ինչպես և վերը նշած քրիստոնեության ժամանակաշրջանի հետ կապված նախադրյալները, անտարակույս, իրենց ուժեղ դրոշմն ու կնիքը դրեցին մեսրոպյան հայերենի գրական մշակվածության հասունացման վրա:

Կասկածից վեր է, որ մեր թարգմանիչները նախքան մազադաթին հանձնելը իրենց կազմած նախադասությունները՝ մտովի կամ բանավոր կերպով, փոխադարձ ստուգմամբ որոշում, ճշգրտում ու հայացնում էին համապատասխան ձևակերպումները՝ բառերի ու բառակապակցությունների լիարժեք և սպառիչ օգտագործմամբ, բնագրի նրբերանգների համարժեք ոճավորմամբ ու արտահայտչականությամբ: Հիմքից զուրկ չէ այն ենթադրությունը, որ գրավոր թարգմանչական աշխատանքներին նախորդած լինեն բանավոր թարգմանություններ՝ հատկապես Աստվածաշնչի սաղմոսներից, որոնք առանձին դեպքերում ավանդված լինեն քարոզչությունների ժամանակ: Այդ մասին հիշատակում է դեռևս Խորենացին՝ նախքան գրերի գյուտը Մեսրոպի քարոզչական գործունեությանը անդրադառնալիս: Ուշագրավ է նաև XI դարի պատմիչ Թովմա Արծրունու վկայությունը Խուբեցիների՝ սաղմոսներ անգիր իմանալու ավանդական սովորության մասին. «Եւ գիտեն զսաղմոսսն զհին թարգմանեալսն վարդապետացն Հայոց, զոր հանապաղ ի բերան ունին»⁸: Բացի դրանից, Կորյունի մատ ուղղակի ակնարկություն կա այն մասին, որ Սահակ Պարթևն ու Եզնիկը կրկին անգամ սրբագրական (բնականաբար նաև ոճաբանական բնույթի) աշխատանքներ են կատարել Աստվածաշնչի առաջին, շտապ կարգով զբրված թարգմանության վրա՝ համեմատելով այն «հաստատուն» օրինակի հետ, որ Կոստանդինական քաղաքից բերում են Կորյունը, Ղևոնդեսը և Եզնիկը. «Դարձեալ յետ այնորիկ առեալ (Սահակայ—լ. Խ.) հանդերձ Եզնակաւ,—գրում է նա,—գյառաջագոյն զյանկաբժագիւտ զփութանակի գրաբգմանութիւնս հաստաւէր նշմարիտ օրինակօք բերելովք»⁹:

Պետք է ենթադրել, որ գրական մշակման ենթարկված մեսրոպյան հայերենի և նրա հիմքում եղած խոսակցական հայերենի միջև տարբերությունը այնչափով է միայն, ինչ շափով որ սովորաբար լինում է պատմական այս կամ այն շրջանում ժողովրդի շրթների վրա թրթռացող խոսակցական լեզվի և ընդհանուրին հասկանալի գրական լեզվի միջև: Այլապես ինչո՞վ բացատրել այն հան-

⁸ Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն, Պետերբուրգ, 1887, էջ 121:

⁹ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 76: Ընդգծումը մերն է—լ. Խ.:

գամանքը, որ մեսրոպյան հայերենը խորապես և ակներև որոշակիությամբ տարբերվում է մեր գրական լեզվի հետագա շրջանից՝ թե՛ բառերի բնատուրության, բառակազմական ներքին հնարավորությունների վարպետ օգտագործման, հոմանիշների՝ պեսպիսություն առաջացնող հմտալից և ճարտար կիրառման, իմաստային տարբեր նրբերանգներ բնդգծելուն ծառայող նախդիրների ու նախադրությունների զարդարուն ու գեղեցիկ գործադրման և թե՛ նախադասությունների կուռության ու սեղմության տեսակետից, որոնք իրենց ամբողջության մեջ կազմում են վերին աստիճանի բարդ և միաժամանակ նուրբ հորինվածք:

Կա նաև մի ուրիշ, շատ ավելի ուշագրավ փաստարկ. մեր խորահմուտ հայագետներն ու լեզվաբաններն իրենց ուսումնասիրություններում, ելնելով մեսրոպյան հայերենով գրված երկերի ոճական առանձնահատկություններից ու բնույթից, շորս տարբեր դասերի են բաժանել դրանք. ա) Եզնիկյան, որն համարվել է և այսօր էլ համարվում է դասական հայերենի «բովանդակ գեղեցկութեանցն ու յատկութեանց գանձ», լավագույն նմուշ, որի ոճը կանոնավոր է ու հստակ, գերում է ընթերցողին մերթ իր անսեթևեթ պարզությամբ, մերթ էլ՝ պատկերավորությամբ, խոհական-իմաստասիրական բնույթով, համեմատություններով ու պեսպիսությամբ զարդարուն. բ) Եփրեմյան՝ հարթ ու պարզ, անպաճույճ, գ) Կյուրեղյան՝ միջին, բարեխառն և դ) Կորյունյան՝ պերճ, զիվանագիտական, երբեմն վերամբարձ, մթին և անստույգ:

Եթե մեսրոպյան հայերենով գրված երկերը միմյանցից տարբերվում են իրենց ոճական յուրահատկություններով և բնութագրվում ու դասվում են համապատասխան դպրոցների, այստեղից ինքնին պետք է հետևեցնել, որ իրոք մեսրոպյան հայերենը գրական մշակված լեզու է եղել: Վիճարկման ենթակա չի կարող լինել այն դրույթը, որ միայն գրական մշակման բովով անցած լեզուն, ի տարբերություն սոսկ գրի առնված խոսակցական լեզվի, կարող է ռճավորված լինել, նրա երկերը կարող են բնորոշվել ռճական տարբեր առանձնահատկություններով և հակադրվել միմյանց: Մինչդեռ սոսկ գրի առնված ժողովրդի լեզուն հիմնականում բնութագրվում է նախադասությունների պարզունակությամբ ու ձգձգվածությամբ, խոսքի անմիջականությամբ ու կոնկրետությամբ, ոճական միապաղաղությամբ ու միօրինակությամբ, բառակազմի համեմատաբար նեղ ոլորտով, բառակերտումների առավելապես արձատական և պարզ կառույցներով, կրկնությունների ու բառական զեղումների առատ օգտագործմամբ, և այլն, և այլն: Առնվազն անհամոզիչ է ենթադրել, թե «թագուհի թարգմանութեանց» համարվող մեր Աստվածաշունչը, որն իր թարգմանական անգերազանցելի արվեստով, լեզվական ճոխությամբ ու շքեղությամբ, բառերի աներկղիմի, զիպուկ և սպառիչ գործադրմամբ, գոված է սոսկ խոսակցական հայերենով: Անկարելի է պատկերացնել նաև, որ Եզնիկի կամ Կորյունի ինքնուրույն ստեղծագործությունները, որոնցում խոացված և ամփոփված են մեսրոպյան հայերենի կարևորագույն առանձնահատկություններն ու բնորոշ գծերը, համարվեն սոսկ խոսակցական լեզվի գրառում:

Ավելացնենք սրան նաև մի այլ պատճառաբանություն. ապացուցված բան է, որ նախամեսրոպյան՝ այսպես կոչված «վիպասանական հայերենը» իր բնահանուր գծերով ու հիմնական հատկանիշներով համարյա չի տարբերվում մեսրոպյան հայերենի գրավոր լեզվից: Այս հանգամանքը մեծանուն հայագետ Հրաչյա Աճառյանին ենթադրել է տվել, որ մեսրոպյան հայերենն էլ, վիպա-

սանական հայերենի նման, լոկ այն ժամանակվա խոսակցական լեզվի շնչակված պարզ արտացոլումն է եղել: Այդ առթիվ նա գրում է. «...չկա տարբերություն վիպասանական հայերենի և մեսրոպյան հայերենի միջև: Նաև կարիք չկա ենթադրելու, թե այդ երգերը ձևափոխված են Խորենացու կամ որևէ մի ուրիշի ձեռքով, քանի որ երաժշտական շափն ու բանաստեղծական հորինվածությունը, ո՛չ կարիք կար փոխելու և ո՛չ էլ հարկավոր էր: Ուրեմն վիպասանակա՞հայերենն ու մեսրոպյան հայերենը, որ միևնույնն են, ժողովրդի խոսած ու երգած լեզուն էին» (ընդգծումը մերն է—լ. Խ.)¹⁰: Մի այլ տեղ բազմավաստակ գիտնականը գրում է. «Մենք գիտենք, որ նախքան Ե դարը ոչ մի գրականություն չի եղած հայերեն լեզվով: Ուրեմն Սահակն ու Մեսրոպը շէին կարող կեղև կամ հարդաբել ժողովրդական հայերեն լեզուն, և ուրիշ միջոց չունեին, եթե ոչ նշտիվ գրի առնել այն, ինչ որ լսում կամ իրենք խոսում էին» (ընդգծումը մերն է—լ. Խ.)¹¹:

Մեր կարծիքով, սակայն, վիպասանական հայերենի ու մեսրոպյան հայերենի ընդհանրությունից ու նմանությունից կարելի է միանգամայն հակառակ եզրակացության հանգել. նախ՝ վիպասանական հայերենը, որ առանձին հատվածների ձևով, իրրև հեթանոսության շրջանի հայ վիպերգության նմուշներ գուսանների կողմից երգված, որ գտնում ենք Խորենացու, Ազաթանգեղոսի և Մազիսարոսի մոտ, որքան էլ հասկանալի լիներ ժողովրդի կողմից, այնուամենայնիվ, գուսանների բերանում, թեկուզ բանավոր, դարերի ընթացքում մշակված, հղկված և արվեստավոր կերպարանք ստացած պետք է լիներ: Իսկ եթե վիպասանական հայերենն ու մեսրոպյան հայերենը իրենց ընդհանրություններով ու էական հատկանիշներով շատ են նման իրար, ապա այդ նմանությունը պետք է բացատրել միայն ու միայն նաև մեսրոպյան հայերենի՝ հենց դրաման ընթացքում մեր տաղանդավոր հայկարան-մատենագիրների զրջի տակ, մշակվածությամբ, կոկվածությամբ ու հղկվածությամբ բնույթով: Այդ առումով էլ ճիշտ ենք համարում պրոֆ. Գ. Զահուկյանի մի ակնարկը, որ գտնում ենք նրա «Հայոց լեզվի պատմության պերիոդիզացիայի հարցերը» աշխատության մեջ, տրադիցիոն լեզվաբանական և հայագիտական պատկերացումների թերությունները բացահայտելիս. «գ) գրական, մասնավորապես հին գրական լեզուն, — գրում է նա, — լիովին նույնացնում են (լեզվի նկատմամբ ոչ-պատմական հայացք ունեցողները—լ. Խ.) համաժողովրդական լեզվի հետ. գրական լեզուն ոչ թե համարում են լեզվի զարգացման տվյալ էտապի համաժողովրդական լեզվի մշակված վիճակը, որ այս կամ այն շափով կարող է հեռանալ իր խոսակցական հիմքից (նայած մշակման բնույթին), այլ նույնացնում են տվյալ շրջանի ողջ խոսակցական լեզվի հետ...»¹² (ընդգծումը մերն է—լ. Խ.):

Մեր երկրորդ հարցադրման (այսինքն՝ թե ինչո՞ւ մեսրոպյան հայերենով գրված երկերը հասնում են մինչև 460-ական թվականները) պատասխանը գտնում ենք ինչպես մեսրոպյան հայերենի գրական մշակվածության, այնպես էլ հայոց լեզվի բուն իսկ զարգացման ու բախտի մեջ՝ նրա թե՛ բանավոր և թե՛

10 Հ. ր. Ա. ճ ա ո յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, 1951, էջ 103:

1 Նույն տեղում, էջ 100, տես նաև՝ էջ 101:

12 Գ. Զ ա հ ու կ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմության պերիոդիզացիայի հարցերը, Երևանի համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հատ. 57, 1956, էջ 50:

գրավոր արտահայտման հետագա ընթացքի ուշադիր քննությունը: Հետմետրոպոլիտան շրջանում երկու հանգամանք իրենց ուժեղ դրոշմը դրեցին մեր մատենագրության վրա. մի կողմից կենդանի խոսակցական լեզվի հարափոփոխ զարգացումը, մյուս կողմից՝ հունարան դպրոցի լեզվաշինարարության ընդհանուր ուղղությունը: Մատենագիրներից ոմանք (Ղազար Փարպեցի, Եղիշե, Հովհան Մանդակունի և ուրիշներ) պահպանելով հանդերձ որոշ աղերսներ ու ընդհանրություններ դասական հայերենի հետ՝ տարամիտվում էին նրանից, արտացոլելով իրենց լեզվում այն տեղաշարժերը, որոնք կատարվել էին կենդանի խոսակցական լեզվում մետրոպոլիտան հայերենի նկատմամբ և որոնք իրենց տարրերով ու իրողություններով բնորոշ դարձան նաև մեր լեզվի զարգացման հետագա փուլերի համար: Մատենագիրներից ոմանք էլ, հատկապես իմաստասիրական երկերի մեկնիչներն ու թարգմանիչները, ձգտելով ստեղծել փիլիսոփայական գրականության համար անհրաժեշտ տերմինարանություն ու հասկացություններ, արհեստական միտում ցուցաբերեցին լեզվաշինարարության մեջ՝ որոշակի շրջադարձ կատարելով մետրոպոլիտան հայերենի գրական լեզվից. եթե վերջիններս կարողացան բազմաթիվ նախածանցներով ու վերջածանցներով հարստացնել հայերենը և լայն շափով ընդարձակել նրա բառակազմական ներքին հնարավորությունները՝ իմացական-խոհական ամենաբարդ ու ամենանուրբ մտքեր, հասկացություններ ու գաղափարներ լեզվականորեն արտահայտելու տեսակետից, ապա լեզվի ներքին կառուցվածքի՝ հատկապես շարահյուսության կողմից կատարեցին հայերենի ոգուն խորթ հունարան նորամուծություններ: Հատկապես այս վերջին հանգամանքը, որ V դարի 60-ական թվականներից հետո գրական մշակման տիրապետող նոր սկզբունք էր դարձել, պայմանավորված էր մեր ուսումնականների, փիլիսոփաների և որոշ պատմիչների հելլենական դպրությունը:

Գրական լեզուների փոփոխության համար ժամանակագրական որևէ սահմանագիծ որոշելը, առաջին հայացքից, անշուշտ, անհասկանալի պիտի թվա, որովհետև լեզվաբանական տեսակետից լեզվի որակական տարրերի փոփոխությունը՝ հին որակի իրողությունների մահացումն ու նոր որակի իրողությունների առաջացումը ոչ թե հանկարծական երևույթ է, կամ մի քանի տասնամյակների զարգացման արդյունք, այլ աննկատելիորեն դանդաղ ու երկարատև, նույնիսկ հարյուրամյակների զարգացման արդասիք: Բայց եթե նկատի ունենանք այն առանձնահատուկ պարագան, որ պատմական որոշակի իրադրության մեջ, երբ խոսակցական լեզվի հիմքի վրա մշակված գրական լեզվի հարաբերությունը փոխվում է գրական մշակման բուն իսկ սկզբունքը՝ կախված հելլենական դպրության պահանջներից ու խնդիրներից, ապա այդ դեպքում փոխվում է նաև հարցի էությունը. այստեղ խոսք վերաբերում է ոչ թե խոսակցական լեզվին ընդհանրապես, այլ հայոց գրական լեզվի նկատմամբ մշակման տարչե սեփունքների կիրառմանը:

Այսպես, հելլենական դպրության նոր առարկաների ու գիտական բնագավառների հետ ծանոթացումն ու նրանց յուրացումը հնարավորություն բնձնեց մեր ուսումնականներին լրացնելու այն պակասը, որ զգացվում էր առաջին թարգմանիչների ծավալած գործունեության մեջ: Ինչպես վերը տեսանք, մատենագրական այն երկերը, որ առաջին անգամ թարգմանվեցին կամ հեղինակվեցին, մեծ մասամբ պատկանում էին գեղարվեստական («գեղեցիկ արվեստի») ու պատմագիտական գրականությանը: Իայց անտիկ փիլիսոփա-

յությունը, աշխարհագրությունը, թվաբանությունը, երկրաչափությունը, տիեզերագիտությունը, բժշկագիտությունը և այլ բնագավառներ դեռևս անծանոթ էին հայ բնօրինակներին: Գիտության այդ բնագավառները Մաշտոցին և Սահակին նախապես նույնիսկ համեմատաբար նվազ շահով էին հետաքրքրում, որովհետև նրանց առաջնահերթ խնդիրն էր համազգային մեծ աղետի կանխումը՝ պարսիկներին կամ բյուզանդացիներին հայ ժողովրդի կուլ գնալու ստույգ վտանգը, այդ պատճառով էլ անհրաժեշտ էր սեփական գրի և գրականության միջոցով ապահովել նախ և առաջ հայ եկեղեցու անկախությունը: Պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում որոշ իմաստով եկեղեցու անկախությունը համեմատական էր նաև մեր երկրի անկախությանը: Դրանով կարելի է բացատրել պարսիկներին՝ մազդեզական կրոնի միջոցով առաջին հերթին հայ եկեղեցին իսպառ ոչնչացնելու նպատակով բազմիցս ձեռնարկած արշավանքներն ու ասպատակությունները Հայաստանի վրա, կամ բյուզանդացիների համառ պայքարը հայ եկեղեցու անկախության և ինքնուրույնության դեմ: Դրան եթե ավելացնենք նաև այն, որ պետական անկախության կորստյան պայմաններում հայ եկեղեցու դերն ու նշանակությունը պատմական հիշյալ ժամանակաշրջանում զգալապես փոխվում էր՝ վերցնելով իր վրա նաև պետականության ֆունկցիաները, ապա պատկերը առավել ամբողջական կլինի: Մյուս կողմից՝ բնագծելով այս մոմենտը, ամենևին չի բացասվում նաև հայ եկեղեցու սոցիալ-դասակարգային բնույթը, նրա շահագործողական էությունը, իբրև ֆեոդալական հասարակության պաշտոնական դադափարախոսությունը ներկայացնող կաղմակերպված խոշորագույն հաստատություն:

Ուշագրավ է դիտել, որ հայոց լեզվի գրառման առաջին իսկ հիսնամյակում հայերենը իր անկաշկանդ և անբռնազրոս գրակերպումներով կարողացավ բուռն թափով հեղինակել ինչպես ինքնուրույն, այնպես էլ թարգմանական բազմաթիվ ու բազմաբովանդակ աշխատություններ գերազանցապես այսպես կոչված գեղեցիկ գրականությունից (պատմագրություն, վարքագրություն, ճարտասանական-բարոյչական երկեր, ներբողներ և այլն): Հենց այստեղ, գեղեցիկ գրականության բոլոր ժանրերում և ճյուղերում հայերենը ծավալվեց և հորդեց իր ամբողջ պերճությունը, առնականությամբ, ձևակերպումների ու նախադասությունների ճշգրտությամբ և կուռությամբ, ռճական դարձվածների պատկերավորությամբ ու դիպուկությամբ, արտահայտչականության բազմերանգությամբ և քերականական ձևերի որոշակիությամբ ու կանոնավորությամբ:

Հայ մշակույթի հետագա զարգացման և բարգավաճման նախանձախնդիր ուսումնականները առանձին մտասեևոում ունեցան հայ գալրության մեջ արմատավորելու նաև դրական գիտություններ և փիլիսոփայական ու քերականական ուսմունքներ: Գրերի դշուտով սկսված հոգևոր դարթոնքը, այսպիսով, անբնդհատ խորանում էր ու ծավալվում: Այդ նպատակով էլ մեր գալրության հիմնադիրներ Մեսրոպն ու Սահակը քաղաքակիրթ հին աշխարհի ամենաառաջավոր երկրները՝ Հունաստան (Աթենք) և Եգիպտոս (Աղեքսանդրիա) են ուղարկում ուսումնականների պատկառելի մի խումբ, որոնք հմտանալով դրական գիտությունների ու արվեստների, փիլիսոփայական ու քերականական ուսմունքների մեջ, սկսեցին մեծ ջանասիրությամբ թարգմանել անտիկ մտածողների փիլիսոփայական և քերականական երկերը: Ինչպես հայտնի է, IV դարից սկսած, հատկապես Աղեքսանդրիայում, արտակարգ հետաքրքրություն և հա-

կում ցուցաբերվեց անտիկ մտածողների երկերի ուսումնասիրման և մեկնաբանման նկատմամբ: Այն խզումը, որ քրիստոնեության տարածման պատճառով առաջացել էր նախընթաց քաղաքակրթության մտավոր մեծագույն արժեքների հետ՝ մասամբ վերանում է և ստեղծվում որոշ աղերս ու կամուրջ մարդկային ընդհանուր մշակույթի զարգացման տարբեր դարաշրջանների միջև: Այդ առթիվ ուշագրավ է մեր պատմահայր Խորենացու ինքնակենսագրական ընույթի հետևյալ վկայությունը. «Քանզի անգլաֆ էին մերում արուեստի, ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր, վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ զմեզ առաքեցին յԱղեքսանդրիա ի լեզու պանծալի, ի ստոյգ յօղանալ նեմարանին վերաբանութեան¹³ (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.): Սույն մեջբերումը հատկանշական է երկու առումով. Խորենացին պատճառաբանում է իր և մյուս ուսումնականների Աղեքսանդրիա ուղարկվելը նրանով, որ «արուեստի» գիտության տարբեր ճյուղերի բնագավառում մարդիկ Հայաստանում դեռևս «անգլտ» էին հայ մատենագրության սկզբնավորման հենց առաջին շրջանում: Այս խոստովանությունը, որ միանգամայն բնական է ու հասկանալի, միաժամանակ լույս է սփռում մեր արժարժած հարցի վրա: Երկրորդ՝ Խորենացին և իր ուսումնակիցները զնում են Աղեքսանդրիա, որ լրացնեն հայ դրություն մի շատ խոշոր և կարևոր բացը. տարբեր ուսմունքների թարգմանությունը նրանք պետք է նախադրյալներ ստեղծեն գիտական սեփական մտքի զարգացման համար: Այս գաղափարը առանձնապես ընդգծվում է, երբ մեր պատմահայրը ասում է՝ «ի ստոյգ յօղանալ ճեմարանին վերաբանութեան», որով հասկացվում է, թե իրենք հմտանալու էին հոեաորության և առհասարակ իմաստասիրության ու գիտական այլ բնագավառների մեջ. դա էր նրանց առաջ դրված հիմնական խնդիրը¹⁴:

Սակայն ձեռնամուխ լինելով թարգմանական աշխատանքների, հենց այստեղ էլ մեր երկրորդ թարգմանիչները բախվում են լուրջ դժվարության. գասական հայերենը, որն հիանալի կերպով ձևավորում էր գեղեցիկ գրականության մեջ արտահայտված ամենարագմերանգ մտքերն ու գաղափարները, բավականին անզոր դուրս եկավ գիտական-իմաստասիրական երկեր հորինելու կամ թարգմանելու համար. և դա բացատրվում է ոչ թե կառուցվածքային ներքին հնարավորությունների անզարգացածության կամ անճկունության պատճառով, այլ հիմնականում համապատասխան գիտությունների համար պահանջվող տերմինաբանության ու մասնագիտական սեղմ ու կուռ, ճշգրիտ հասկացությունների ու արտահայտությունների բացակայության հանգամանքով: Եվ դա, անտարակույս, հասկանալի է առաջին անգամ գրի առնվող մատենագրության համար:

Կասկածից վեր է նաև, որ գիտական-իմաստասիրական երկերի հայերեն թարգմանության վրա ուժեղ դրոշմ է դրել ալեքսանդրյան դպրոցի մշակած թարգմանական սկզբունքը, ըստ որի պահանջվում էր, հնարավոր ազավազումներից ու թյուրմբռնումներից խուսափելու համար, բառացի նյութական քարզմանություն: Նման մոտեցումը հանգեցնում էր թարգմանություն կատա-

13 Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, գիրք Գ, գլ. ԿԱ, էջ

14 Տե՛ս Մ. Գարագաշյան, Նկարագիր ուսմանց, Վիեննա, 1845, էջ 31—32:

Թեև Խորենացու վերաբերյալ ստեղծված բանասիրական գրականության մեջ «ի ստոյգ յօղանալ ճեմարանին վերաբանութեան» ձևակերպմանը արվում են այլ մեկնաբանություններ, սակայն ավելի ամբողջական և սպառիչ ենք համարում Մ. Գարագաշյանի սույն մեկնաբանությունը:

բող լեզվի կառուցվածքային-շարահյուսական օրինաչափությունների բացահայտ հպատակեցմանն ու ստրկացմանը թարգմանվող լեզվին: Այլապես ինչո՞վ բացատրել այն հանգամանքը, որ թեև մեր առաջին թարգմանիչները նույնքան շատ թարգմանություններ կատարեցին հունարենից և ասորերենից, սակայն միշտ հավատարիմ մնացին հայոց լեզվի ներքին օրինաչափություններին ու ոգուն: Բառացի, նյութական թարգմանության պահանջը մեծ բժախնդրությամբ առաջադրվում էր նաև այն նկատառումով, որ անտիկ աշխարհի երկերը, իրենց բովանդակած դրույթներով ու գաղափարներով, լիովին ընդունելի չէին քրիստոնեական աշխարհայացքի ներկայացուցիչների կողմից, ուստի և դրանք պետք է կա՛մ մասամբ հերքվեին և բացասվեին, կա՛մ էլ՝ հարմարեցվեին քրիստոնեական գոգմատիկ աշխարհայացքի ընդհանուր սխտեմին: Մյուս կողմից՝ նման երկերը անհրաժեշտ էին, որպեսզի եկեղեցու հայրերը քաջ ծանոթանալով հակառակորդի դրույթներին ու փաստարկումներին՝ սովորեին նույն զենքով պատասխանել թշնամական գաղափարախոսության հարձակումներին: Այդ նշանակում է, որ նման բնույթի թարգմանությունները ամենևին ինքնանպատակ չէին, այլ նախատեսված էին, ինչպես և հիմք էին դառնալու հետագայում, մեկնաբանական երկերի հեղինակման: Այստեղից էլ բխում է նյութական թարգմանության սկզբունքը: Այս կապակցությամբ Մ. Գարազայանը իրավամբ գրում է. «...դոր ինչ և առանձինն ունէր հայարարբառ, այն ի յոյն անդր այլակերպեցաւ, և իրր թէ ձուլեցաւ հայ լեզու ընդ յունին: Ի բազումս ի նոցանէ բանք կաւ լաւ եւս ասել հնչմունք միայն հայերէնք են, իսկ կազմութիւն կամ յօդուած բանից և ասացուածոց յունաբէն: Սորա նախ զամենայն յունական բանս ի հայ փոխեցին, տալով զկազմութիւն յունացն՝ հայ բանից»¹⁵ (ընդգծումները մերն են—Լ. Խ.): Հունարան այս նորամուծությունները առավել ևս հեռացրին ու սահմանազատեցին այդ բնույթի երկերը մեսրոպյան հայերենի ստեղծագործություններից:

Այսպիսով, մեսրոպյան հայերենի նկատմամբ այս զուգահեռների անցկացումը մեզ անհրաժեշտ էր՝ ցույց տալու և առավել հստակ պատկերացնելու համար նրա բնույթն ու նշանակությունը. ա՛յն, որ մեսրոպյան հայերենը խոսակցական հայերենի հիմքի վրա բարձրացած մշակված գրական լեզու է եղել՝ իր կենդանի, անբռնազրոս և անկաշկանդ բոլոր դրսևորումներով, որպիսիք, նման դեպքերում, հատուկ են յուրաքանչյուր գրական լեզվի: Այդ է պատճառը, որ մեսրոպյան հայերենը կանգնած մնաց գրական լեզվի մշակվածության այնպիսի մակարդակի վրա, որ հետագա դարերի մեր մատենագրության լեզվաոճային խայտարղիտության հարաբերությամբ դասականության բնույթ կրեց՝ պահպանելով իր առանձնահատկությունների ու օրինաչափությունների միասնականությունը, կուռությունը, պատկերավորությունն ու արտահայտչականությունը, բառամթերքի հարստությունը, ոճի գեղեցկությունն ու պերճությունը, զարձավածարանության հղկվածությունն ու ճկունությունը: Մի անգամ գրականացվելով՝ նա դարձավ հետագա շատ դարերի համար դրավոր հաղորդակցման պաշտոնական և միակ միջոցը: Մյուս կողմից՝ ի տարբերություն մեսրոպյան հայերենի, հետագա դարերի մատենագրական երկերի լեզուն շմշակվեց ու շհղկվեց, գրական նորմավորման շինթարկվեց: Ի թիվս այլ պատճառների, դրան խանգարում էր գլխավորապես այն, որ հետագա դարերի խոսակցական

15 Մ. Գարազայան, Նկարագիր ուսմանց, էջ 33:

լեզվի հիմքի փոփոխության պայմաններում մեր մատենագիրները դեռևս շարունակում էին գրել մեսրոպյան հայերենի հետևողությամբ ու պատճենավորումով, ա՛յն դեպքում, երբ վերջինս հետզհետե դառնում էր նրանց համար իրրև սովորովի և ձեռքբերովի գրական լեզու, այս անգամ՝ իրոք գրաբար: Իսկ դա իր հերթին պայմաններ ու նախադրյալներ ստեղծեց գրական նոր՝ հետագա տարբերակների կազմավորման ու առաջացման համար:

Աներկբայելի ճշմարտություն է, որ կենդանի լեզվի մեջ փոփոխություններ առաջացնող գործոններն են ժամանակը և պատմական հանգամանքները, իսկ հեղինակը՝ ինքը ժողովուրդն է: Ժամանակի հարաբերությամբ՝ որքան հեռանում էր մեր ժողովրդի շրթների վրա թրթռացող խոսակցական լեզուն V դարից, այնքան դժվարվում էր դառնում ու մթազնվում մեսրոպյան հայերենի քերականական կառուցվածքը՝ նրանում գործող օրինաչափությունների՝ ձևարանական և շարահյուսական համակարգերում կատարված արմատական փոփոխությունների ու տեղաշարժերի պատճառով: Ըստ որում, անշուշտ հասկացվում էին մեսրոպյան հայերենի բառերը, բայց չէր բմբռնվում նրա նախադասությունների բովանդակությունը, իմաստը: Պատճառը պետք է փնտրել այն բանում, որ մեսրոպյան հայերենի միայն բառային կազմն է, որ իր գերակշիռ մասով փոխանցվեց և պահպանվեց հետագա դարերի գրական լեզուներում, ինչպես և շարունակում է գործել նաև մեր օրերում. իսկ բառերի շարադասության, միմյանց հետ ունեցած կապակցության և համաձայնության, նախադասությունների կառուցման օրենքները հիմնականում մնացին անցյալի հուշ և սեփականություն:

Սակայն մեսրոպյան հայերենով մեզ հասած ամբողջ գրականությունը բազմակողմանի և խորը քննության ու ուսումնասիրման է ենթարկվել ինչպես եվրոպացի անվանի հայագետների, այնպես էլ հայ լեզվաբանների, պատմաբանների, փիլիսոփաների կողմից: Նա այժմ էլ շարունակում է իր վրա բեռել հնդեվրոպաբանների, սլավոնագետների, վրացագետների, հունագետների ու հայկաբանների աճող հետաքրքրությունը, որովհետև մեսրոպյան հայերենի նշանակությունը շափաղանց մեծ է ոչ միայն հայագիտության, այլև հնդեվրոպաբանության և կովկասագիտության համար: Դա մշակութային անգին հարստություն է, որի տարողությունը դժվար է գերազնահատել: Այդ առումով էլ, նրա գրական մշակվածության հանգամանքի լուսարանումն ու պարզաբանումը առանձին հետաքրքրություն և կարևորություն ունի հայագիտության համար:

Արդարև, ո՞րն է գրական բարձր մշակում ունեցող մեսրոպյան հայերենի ժամանակակից իմաստավորումը: Ինչպես հայտնի է, յուրաքանչյուր լեզվում միաժամանակ արտացոլվում է նաև նրանով խոսող ժողովրդի քաղաքակրթության պատմությունը: 1600-ամյա գրական լեզվի պատկառելի հասակ ունեցող մեսրոպատառ հայերենը, անփոխարինելի ժառանգություն ունենալով մեր մատենագրության սեժ հիմնադիրների վաստակն ու ավանդը, նրանց հայկաբանական հմտությունն ու լեզվաշինարարական զարմանալի խորիմացությունն ու ճարտարությունը, իր որակական նոր դրությամբ գտնվում է զարգացման մի այնպիսի բարձունքի վրա, որին շատ լեզուներ կփափազեն հասնել: Այժմ, երբ մեր ժողովուրդը Հոկտեմբերյան հեղափոխությամբ իր նոր, հրաշագեղ վերածնունդն է ապրում՝ հարյուրամյակների քնթացքում իր կորցրած պետականության վերականգնումով, հայոց լեզուն ձեռք է բերել առավել մեծ հզորություն

և նշանակություն՝ դառնալով միաժամանակ պետական ու համաժողովրդական լեզու: Հայ գրական նոր լեզուն ոչ միայն ճախարակվում է մեր գրողների, բանաստեղծների, արվեստագետների, գիտնականների, պետական ու հասարակական գործիչների գր-ի տակ, այլև մանավանդ գրնգում ու գեղգեղում է հայոց շքնաղ և չլուծիչ լեզուն մեր մանուկների թոթովախոս շրթներին: Սրանումն է մեծ խորհուրդն ու պատգամը մաշտոցյան գրերի և մեսրոպյան գրակա-նության:

Л. Г. ХАЧЕРЯН

АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК ПЕРИОДА ЗАРОЖДЕНИЯ АРМЯНСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

(Р е з ю м е)

Армянская словесность периода зарождения по своему характеру и языковым особенностям резко отличается от литературных произведений, созданных после второй половины V века. Автор, приводя факты из литературы, показывает предпосылки, давшие возможность придать языку первых произведений литературы классический характер. Обращается внимание на то, что переводы с сирийского и греческого являются в то же время результатом исключительного литературного мастерства первых армянских ученых-словесников и их бесспорной компетентности в вопросах литературной обработки произведений письменности.

В связи с вопросом о литературной разработанности месроповского языка, наряду с другими аргументами, как важное доказательство рассматриваются стилистические особенности трудов первых ученых-словесников, подчеркивается мысль о том, что лишь язык, прошедший через горнило литературной обработки, в отличие от зафиксированного в письме исключительно разговорного языка, может быть стилизован. В статье показана разница между разговорным народным и месроповским языком, подвергшимся литературной обработке, причем они не противопоставляются друг другу.

Рассматривается также вопрос о том, почему произведения, написанные на месроповском армянском языке, появляются лишь до 460-х годов, литературные же произведения, созданные после этого, по своему языку резко отличаются от первых.

Ответ на этот вопрос дается как литературной разработанностью месроповского периода, так и исследованием дальнейшего хода развития армянского языка, как устного, так и письменного. В послемесроповский период на армянскую словесность наложили свою печать два обстоятельства: с одной стороны, постоянно развивающийся живой разговорный язык, с другой—общее направление словотворчества греко-фильской школы.

L. G. KHATCHERIAN

LA LANGUE ARMENIENNE A L'ORIGINE DE LA
LITTERATURE ARMENIENNE

Les prémices de la littérature arménienne se distinguent nettement, tant par le caractère que par les particularités de la langue, des productions postérieures à la seconde moitié du Ve siècle. S'appuyant sur des faits, l'auteur de l'article examine les conditions qui déterminèrent le caractère classique de la langue des premières créations littéraires arméniennes. Comme l'auteur le souligne, les traductions des ouvrages grecs et syriaques sont le fruit de l'incontestable érudition littéraire et du génie des premiers savants et littérateurs arméniens.

L'auteur rapporte de nombreux témoignages de la perfection de la langue littéraire arménienne dont le plus important: les particularités de style des ouvrages des premiers écrivains, et remarque en conséquence qu'à la différence de la langue courante transcrite, seule se prête à la stylisation la langue qui a passé par le creuset de l'expérience littéraire. On nous montre, sans vouloir les opposer, la différence qui existe entre le langage courant et la langue littéraire de la période mesrobienne.

L'auteur examine encore la question relative au fait que les ouvrages écrits dans la langue arménienne mesrobienne cessent de paraître après les années 460 et que les ouvrages littéraires postérieurs à cette période tranchent sur les premiers.

Nous trouvons la réponse à cette question dans la perfection littéraire de la période mesrobienne comme dans le cours même de l'évolution de la langue arménienne en étudiant le développement ultérieur des formes d'expressions écrites et orales de la langue. Deux circonstances ont marqué la littérature de la période post-mesrobienne: le développement continu de la langue parlée et le cours néologique général de l'école hellénophile.